DIVYAYATAN
A JOURNAL OF LAKULISH YOGA UNIVERSITY

DIVYAYATAN -
A JOURNAL OF LAKULISH YOGA UNIVERSITY
Peer Reviewed Journal
E-ISSN: 3048-4928

હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ અને વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય

અદિતી એસ. પટવર્ધન[1] , નેહા માંડલિયા[2] , ડૉ. પ્રભુતા એન પટેલ[3]

રિસર્ચ સ્કોલર, લકુલિશ યોગ યુનિવર્સિટિ, અમદાવાદ
https://orcid.org/0009-0008-1164-9231

રિસર્ચ સ્કોલર, લકુલિશ યોગ યુનિવર્સિટિ, અમદાવાદ
https://orcid.org/0009-0006-0685-4252

રિસર્ચ ગાઇડ, લકુલિશ યોગ યુનિવર્સિટિ, અમદાવાદ

સારાંશ

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહત્વનું અંગ છે. સંસ્કૃત ભાષા, ભારતીય સંસ્કૃતિની મૂળભૂત ભાષા, આ કલાને સમૃદ્ધ બનાવે છે. હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત અને સંસ્કૃત ભાષા વચ્ચે એક ઊંડો અને પ્રાચીન સંબંધ છે, જે સંગીતના તત્વો અને સાહિત્યને આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ સુધી પહોંચાડે છે. સંસ્કૃત ભાષા ધ્વનિ પ્રધાન ભાષા છે. સંસ્કૃતના મૂળાક્ષરો મૂળભૂત નાદમાંથી ઉદભવ્યા છે. આ રીતે પ્રાચીન સમયથી સંસ્કૃત અને હિન્દુસ્તાની સંગીતના મૂળભૂત તત્વો પરસ્પર ઓતપ્રોત રહ્યા છે. સંસ્કૃતના મંત્રો, શ્લોકો અને રાગસંગીતના મૂળભૂત તત્વો નાદબ્રહ્મનો પ્રારંભ છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ માત્ર તકનિકી શાસ્ત્રીય સંગીતની શરતો અથવા શબ્દો સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે સંગીતને આધ્યાત્મિક ઊંચાઈએ પહોંચાડે છે. આજે વૈશ્વિક સ્તરે માનસિક સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ અને ક્યારેક રોગોપચાર માટે હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે. રાગ ભૈરવી, રાગ યમન વગેરે, મન અને શરીર પર સકારાત્મક પ્રભાવ પેદા કરે છે. જે રાગોની થેરાપ્યુટિક શક્તિ દર્શાવે છે. આ પ્રભાવ સંસ્કૃત મંત્રોના ગાન દ્વારા વધે છે, જે ધ્યાન અને મનની શાંતિમાં સહાયરૂપ છે.

મુખ્ય શબ્દો: *સંસ્કૃત, હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત, કલા, મન, રાગ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય, વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય, આત્માનંદ*

હેતુ : હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સંસ્કૃત ભાષા શાસ્ત્રીય રાગોના મૂળભૂત આધારરૂપ છે. મંત્રો અને શ્લોકોની લય તથા ધ્વનિ માનસિક શાંતિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રદાન કરે છે. વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય માટે, આ સંગીત તણાવમુક્તિ, આરોગ્ય અને ધ્યાન માટે અસરકારક સાબિત થાય છે, તથા ગ્લોબલ હીલિંગમાં ફાળો આપે છે. આ સંશોધન પત્રનો હેતુ માત્ર ભારતીય વારસાના મહત્ત્વને સમજવાનો નથી, પરંતુ તે માનવતાના સર્વાંગી વિકાસમાં તેનો યોગદાન શોધવાનો છે.

વિષય પરિચય

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती। तत्रापि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम्॥

આ "સુભાષિત-રત્ન-કોશ" (सुभाषितरत्नकोश) માંથી છે, જે સંસ્કૃત કહેવતો અને જ્ઞાની કહેવતોનો પ્રખ્યાત સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહનું સંકલન વિદ્વાન ભર્તૃહરિ અથવા પછીના વિદ્વાનો દ્વારા તેમના નામ હેઠળ કરવામાં આવ્યું હતું. આ શ્લોક સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી દૈવી

© 2025 by Author

અને મધુર ગણાવે છે, જેમાં સંસ્કૃત કવિતા અને સુભાષિતો (જ્ઞાની કહેવતો) ખાસ કરીને મૂલ્યવાન છે. તે સંસ્કૃત અને તેના સાહિત્યની મધુરતા અને ગહનતા પર ભાર મૂકે છે. બધી ભાષાઓ માં બધામાં મુખ્ય, મધુર અને દિવ્ય દેવભાષા ‘ સંસ્કૃત’ છે. એમા પણ કાવ્ય અને એમાં પણ સુભાષિત સૌથી મધુર વચન છે.

વૈદિક સમયથી સંગીતની શરૂઆત:

સંસ્કૃત ભાષા હજારો વર્ષો જૂની છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની મૂળભૂત રજૂઆતોમાં સંસ્કૃતની ભૂમિકા મહત્વની છે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વેદો અને ઉપનિષદો, ખાસ કરીને ઋગ્વેદના મંત્રો, સંગીતના પ્રથમ તત્ત્વો ધરાવે છે. ઓમકાર અને નાદબ્રહ્મની સંકલ્પના, જે સંતુલન અને લયના આધાર છે, સંગીતના આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તરીકે સ્થાપિત છે.

આરંભિક વેદકાલીન હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં મંત્રોચ્ચાર અને સંસ્કૃતના શ્લોકો તત્ત્વાત્મક અને આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ આપે છે. સામગાન તેનું સવિશેષ ઉદાહરણ છે. પ્રાચીન સમયમાં ધ્રુપદ અને મધ્યકાલિન ખયાલ ગાયન શૈલીમાં આજે પણ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ છે. આ સંબંધ માત્ર કળાને પૂરતો મર્યાદિત નથી પણ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પણ યોગદાન આપે છે, જે હિન્દુ ધર્મ અને ભારતીય પરંપરાના કેન્દ્રમાં છે. સંસ્કૃતમાં રચાયેલ ભરતમુનીના નાટ્યશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં રાગ, તાલ, અને રસ જેવા સિદ્ધાંતોને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, જે હિન્દુસ્તાની સંગીત માટે પાયારૂપ પુરવાર થયા છે.

સંગીતમાં સંસ્કૃતનો ફાળો :

માનવ સભ્યતાની સાથે સાથે કળાનો પણ વિકાસ થયો છે. વૈદિક યુગના છેલ્લા સમયગાળા સુધી સંગીતને લગતા કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી, જો કે, સંગીત કળાના સંદર્ભો ચોક્કસપણે આ સ્થાન પર જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં ત્રણેય ગીતો, વાદ્યો અને નૃત્યોના સંબંધમાં ઘણા સંદર્ભો જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં ગીત માટે ગીર, ગટ્ટુ, ગાથા, ગાયત્રા અને ગીતી જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધા સમકાલીન ગીત પ્રકારો હતા અને તેનો આધાર છંદો અને ગાવાની શૈલી હતી. ગીત અને તેની ધૂન માટે તેનું નામ 'સામ' પણ હતું. સમા એ ધૂન અથવા સ્વરાવલી માટે સમાનાર્થી છે. આ અગાઉના જાહેર સંગીત હેઠળ ગાવામાં આવતા ધૂમાડા હતા. આની પંક્તિઓ પર વૈદિક મંત્રો ગાવામાં આવતા હતા. લોકરંજન અને ઈશ્વર રંજન બંને માટે સંગીત યોગ્ય હતું, આવી વૈદિક લોકોની માન્યતા હતી. યજ્ઞ પ્રસંગે સાદા પઠન કે મંત્રોના પઠન કરતાં મંત્રોનું ગાન વધુ અસરકારક માનવામાં આવતું હતું. પ્રાચીન સંગીતમાં શબ્દો અને સ્વર બંનેને સમાન મહત્વ માનવામાં આવતું હતું. ગીત ગાવા માટે શબ્દોની આવશ્યકતા હોવાથી વૈદિક સ્તોત્રો ગાવા લાગ્યા. પ્રાચીન સંગીતમાં શબ્દ અને સ્વર બંનેનું મહત્વ માનવામાં આવતું હતું. સ્વરો અને શબ્દોના આ જોડાણને 'સામ' કહેવામાં આવતું હતું. અનેક શાસ્ત્રીય સંગીતના પ્રકારોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલ ગીતો અને શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે, હિંદુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં, ભજન, ખયાલ, અને ઠુમરીમાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં બનાવાયેલા સૂત્રો અને ન્યાય સંગીતના તત્ત્વો અને રીતોનું વિશ્લેષણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાટ્ય શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ નૃત્ય અને સંગીતના નિયમો વિગેરે.

શાસ્ત્રીય સંગીતના સંસ્કૃતમાં રચાયેલ પ્રાચીન ગ્રંથો

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની પાયાની રચનાઓ સંસ્કૃતમાં છે. સંગીત વિશેનો પ્રથમ અને સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે “સામવેદ”, જેમાં સંગીતના મૂળ તત્વો ઉલ્લેખિત છે. ત્યારબાદ, શ્રી ભરત મુની વિરચિત “નાટ્યશાસ્ત્ર” એ સંગીત, નૃત્ય અને નાટકના મૌલિક સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના વિવિધ પ્રકારોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. “સંગીત રત્નાકર” ગ્રંથ માં શારંગદેવએ સંગીતની રાગ-રાગિણીઓ અને તાલના મહત્વને વ્યાખ્યાયિત કર્યા છે.

ભારતીય રાગ સિદ્ધાંતો અને તેમની રચના પણ સંસ્કૃત ગ્રંથો દ્વારા વ્યાખ્યાયિત થાય છે.

સામવેદ:

© 2025 by Author

સંગીતનો ઉદ્ભવ મુખ્યત્વે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ચાર વેદોમાંથી એક, સામવેદ માં જોવા મળે છે. સામવેદમાં ગીતાત્મક સ્તોત્રો અને મંત્રોનો સમાવેશ છે, જેને રાગના ધોરણે ગવાય છે. વૈદિક કાળમાં આ મંત્રોની ગાનવિધિ એ સંગીતનો મૂળ આધાર હતો.

સામવેદનો પ્રભાવ કર્મ કાંડ અને ધાર્મિક વિધિઓના ક્ષેત્રથી અલગ છે. શાસ્ત્રિય સંગીતના વારસાના પાયારૂપ સામવેદ છે. ભારતીય શાસ્ત્રિય સંગીત માં જોવા મળતી સુરિલી રાગિણીઓ, રાગ અને જટિલ લયના મૂળ સામવેદમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથો, જેમ કે નાટ્યશાસ્ત્ર અને સંગીત રત્નાકર, સામવેદના સિધ્ધાંતોના આધારે રચાયા છે. ભારતીય શાસ્ત્રિય સંગીતનો આધ્યાત્મિક સાર સામવેદના ગહન સંગીતના વારસામાં છલકાય છે.

ॐ
सामवेद-संहिता
पूर्वार्चिकः (छन्द आर्चिकः)
॥ आग्नेयं पर्व ॥
॥अथ प्रथमोऽध्यायः ॥
॥प्रथमः खण्डः ॥
१. अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१ ॥
२. त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥२ ॥
३. अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥३ ॥
४. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥४ ॥
५. प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्ने रथं न वेद्यम् ॥५ ॥
६. त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥६ ॥
७. एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥७ ॥

નાટ્યશાસ્ત્ર:

નાટ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંગીત, નૃત્ય અને નાટકના પ્રથમ શાસ્ત્ર તરીકે પ્રખ્યાત છે. આ ગ્રંથમાં સંગીતના ત્રણ પ્રકારોનું વર્ણન છે: ગાન (ગાવું), વાદ્ય (વાદ્ય યંત્ર વગાડવું) અને નૃત્ય (નૃત્ય કરવું). ભરત મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં તાળ અને લયની માળખાકીય રચના આપી છે, જે ભારતીય સંગીત માટે પાયો છે. તેમાં નૃત્યશૈલીઓ, તાલ, લય અને રાગવિશેષોને સમજાવવામાં આવ્યાં છે. નૃત્યના દ્રશ્ય અભિનય સાથે સંગીતનું સંયોજન પ્રદર્શનને સમૃદ્ધ બનાવે છે. તેને "પાંચમ વેદ" માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે બ્રહ્મા દ્વારા લોકોને મનોરંજન અને શીખવણ માટે પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હતું એમ માનવામાં આવે છે.

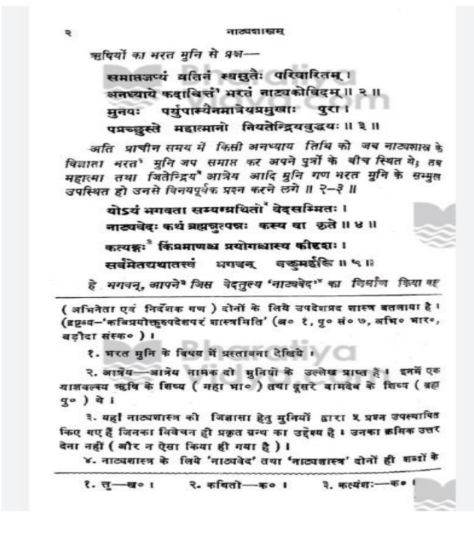
२ नाट्यशास्त्रम्

ऋषियों का भरत मुनि से प्रश्न—

समाप्तजप्यं व्रतिनं स्वसुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तं[1] भरतं नाट्यकोविदम् ॥ २ ॥
मुनयः पर्युपास्यैनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रियबुद्धयः ॥ ३ ॥

अति प्राचीन समय में किसी अनध्याय तिथि को जब नाट्यशास्त्र के विज्ञाता भरत[1] मुनि जप समाप्त कर अपने पुत्रों के बीच स्थित थे; तब महात्मा तथा जितेन्द्रिय[2] आत्रेय आदि मुनि गण भरत मुनि के सम्मुख उपस्थित हो उनसे विनयपूर्वक प्रश्न करने लगे ॥ २–३ ॥

योऽयं भगवता सम्यग्ग्रथितो[2] वेदसम्मितः ।
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मन्नुत्पन्नः कस्य वा कृते ॥ ४ ॥
कत्यङ्गः[3] किंप्रमाणश्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

हे भगवन्, आपने[3] जिस वेदतुल्य 'नाट्यवेद'[4] का निर्माण किया वह

(अभिनेता एवं निर्देशक गण) दोनों के लिये उपदेशप्रद शास्त्र बतलाया है। (द्रष्टव्य—'कविप्रयोक्तुरुपदेशपरं शास्त्रमिति' (अ० १, पृ० सं० ७, अभि० भार०, बड़ौदा संस्क०)।

१. भरत मुनि के विषय में प्रस्तावना देखिये।

२. आत्रेय—आत्रेय नामक दो मुनियों के उल्लेख प्राप्त हैं। इनमें एक याज्ञवल्क्य ऋषि के शिष्य (महा भा०) तथा दूसरे वामदेव के शिष्य (ब्रह्म पु०) थे।

३. यहाँ नाट्यशास्त्र की जिज्ञासा हेतु मुनियों द्वारा ५ प्रश्न उपस्थापित किए गए हैं जिनका विवेचन ही प्रकृत ग्रन्थ का उद्देश्य है। उनका क्रमिक उत्तर देना नहीं (और न ऐसा किया ही गया है)।

४. नाट्यशास्त्र के लिये 'नाट्यवेद' तथा 'नाट्यशास्त्र' दोनों ही शब्दों के

१. तु—ख०। २. कथितो—क०। ३. कत्यंशः—क०।

© 2025 by Author

DIVYAYATAN
A JOURNAL OF LAKULISH YOGA UNIVERSITY

DIVYAYATAN -
A JOURNAL OF LAKULISH YOGA UNIVERSITY
Peer Reviewed Journal
E-ISSN: 3048-4928

સંગીત રત્નાકર

સંગીત રત્નાકર એ શારંગદેવનો ગ્રંથ છે, સંગીત અને નૃત્યના મહત્તમ તત્વો પર પ્રકાશ પાડે છે. અહીં રાગ, તાલ અને લયના માળખાની વિશેષ જાણકારી આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથની રચના સંસ્કૃતમાં કરવામાં આવી છે અને તે આજે પણ સંગીતકારો માટે માર્ગદર્શક ગ્રંથ તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. સંગીતરત્નાકર શાબ્દિક રીતે "સંગીત અને નૃત્યનો મહાસાગર"છે. ભારતના સૌથી મહત્વપૂર્ણ સંગીતશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાંનો એક છે.

13મી સદી દરમિયાન સંસ્કૃતમાં શ્રાંગદેવ (શાર્ગદેવ) દ્વારા રચાયેલ, કર્ણાટક સંગીત અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની હિન્દુસ્તાની સંગીત પરંપરાઓ બંને તેને એક નિશ્ચિત લખાણ તરીકે માને છે. આ ગ્રંથમાં સંગીતના વિવિધ પ્રકારો અને રાગોની વર્ણના કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખિત રાગ અને તાલોની પદ્ધતિઓ આજે પણ પ્રચલિત છે.

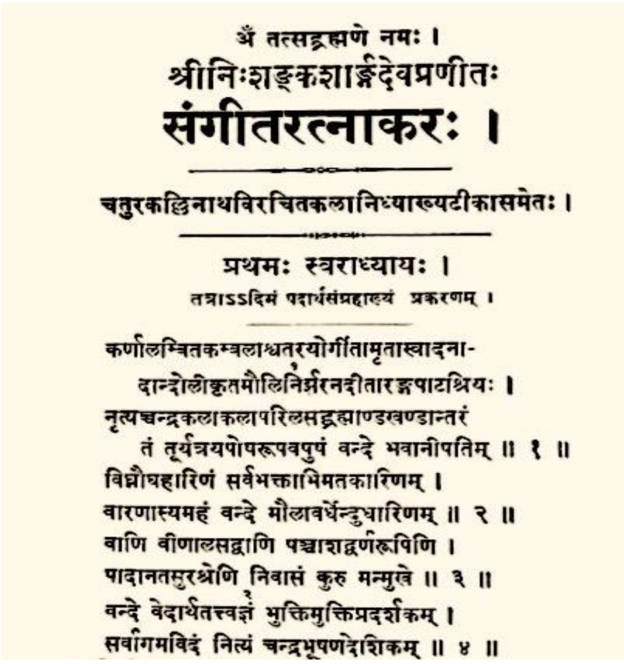
ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
श्रीनिःशङ्कशार्ङ्गदेवप्रणीतः
संगीतरत्नाकरः ।

चतुरकल्लिनाथविरचितकलानिध्याख्यटीकासमेतः ।

प्रथमः स्वराध्यायः ।
तत्राऽऽदिमं पदार्थसंग्रहाख्यं प्रकरणम् ।

कर्णालम्बितकम्बलाश्वतरयोर्गीतामृतास्वादना-
दान्दोलीकृतमौलिनिर्झरनदीतारङ्गपाटश्रियः ।
नृत्यच्चन्द्रकलाकलापरिलसद्ब्रह्माण्डखण्डान्तरं
तं तूर्यत्रयपोपरूपवपुषं वन्दे भवानीपतिम् ॥ १ ॥
विघ्नौघहारिणं सर्वभक्ताभिमतकारिणम् ।
वारणास्यमहं वन्दे मौलावर्धेन्दुधारिणम् ॥ २ ॥
वाणि वीणालसद्वाणि पञ्चाशद्वर्णरूपिणि ।
पादानतसुरश्रेणि निवासं कुरु मन्मुखे ॥ ३ ॥
वन्दे वेदार्थतत्त्वज्ञं भुक्तिमुक्तिप्रदर्शकम् ।
सर्वागमविदं नित्यं चन्द्रभूषणदेशिकम् ॥ ४ ॥

રાગ-રાગિણી પદ્ધતિ સંગીતના ભાવ અને આલાપના માધ્યમ દ્વારા માનસિક અને ભાવનાત્મક ચિત્ર ઉપસાવે છે. રાગોના નામ અને રચનાઓ ઘણીવાર સંસ્કૃત શ્લોકો દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.   તાલ એ સંગીતનું મહત્વનું તત્વ છે, જે લય અને ગતિને નિયંત્રિત કરે છે. તાલના વિવિધ સ્વરૂપો જેમ કે એકતાલ, ત્રિતાલ અને રુપકતાલની ચર્ચા સંસ્કૃતમાં થાય છે.

સંગીત ચૂડામણિ

સંગીત ચુડામણી એ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત પરનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે. શીર્ષકનો અનુવાદ "ધ ક્રેસ્ટ જ્વેલ ઓફ મ્યુઝિક"માં થાય છે, જે પરંપરાગત સંગીતશાસ્ત્રીય સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેનું મહત્વ દર્શાવે છે. સંગીતના અભ્યાસમાં, ખાસ કરીને ભારતીય શાસ્ત્રીય પરંપરાઓના સંદર્ભમાં તેને પાયાના ગ્રંથોમાંનો એક ગણવામાં આવે છે.

આ લખાણ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારુ પાસાઓની શોધ કરે છે.તે સંગીતના ભીંગડા (રાગો), તાલ (તાલ), રચનાઓ અને સંગીતના દાર્શનિક પાયાની ચર્ચા કરે છે.પુસ્તક ઘણીવાર સંગીતને આધ્યાત્મિકતા સાથે જોડે છે, દૈવી અનુભવના માર્ગ તરીકે તેની ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે.તે ઘણીવાર અન્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જેમ કે ભરતના નાટ્ય શાસ્ત્ર અને સારંગદેવના સંગીતા રત્નાકર સાથે સંદર્ભિત થાય છે. આ ગ્રંથ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉત્ક્રાંતિને સમજવામાં ફાળો આપે છે, હિન્દુસ્તાની અને કર્ણાટિક બંને પરંપરાઓ.

© 2025 by Author

પુસ્તકને સંગીતના વિવિધ તકનીકી ઘટકોને સંબોધતા વિભાગો અથવા પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. તેમાં કંઠ્ય સંગીત, વાદન તકનીકો અને પૂરક કલા સ્વરૂપો તરીકે નૃત્ય પર ચર્ચાઓ શામેલ હોઈ શકે છે.

कविचक्रवर्ति—जगदेकमल्ल—
प्रणीतः
सङ्गीतचूडामणिः ।

સંસ્કૃત મંત્ર અને શાસ્ત્રીય સંગીત

ભારતીય ધાર્મિક વિધિઓમાં સંસ્કૃત મંત્રોના ગાનનો ઉપયોગ થાય છે. તે મંત્રો અને ભજનોને શાસ્ત્રીય સંગીતના રાગો અને તાલ સાથે ગાવામાં આવે છે, જે સાધનાત્મક સંગીતના તત્વોને જોડે છે.

સંસ્કૃત મંત્રોનું ઉચ્ચારણ અને સંગીતમાં તેમનો ઉપયોગ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં આધ્યાત્મિક ઊંડાણ અને થેરાપ્યુટિક ગુણધર્મો માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. મંત્રોનું મૂળ સમર્થન તેમજ તેમનું સંગીત સાથેનું સંકલન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવાયું છે.

સંગીતમાં મંત્રોના ઉપયોગ:

મંત્રોની ધ્વનિ શક્તિનો ઉપચાર ક્ષેત્રે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત મંત્રોનો લયબદ્ધ ઉચ્ચારણ માનસિક અને શારીરિક આરોગ્ય માટે ફાયદાકારક છે. મંત્રોની ધ્વનિ વિવિધ મગજની તરંગોને સક્રિય કરે છે અને શાંતિ લાવે છે.

ઉદાહરણ: "ॐ" (ઓમ) મંત્ર, જેને અનેક રાગોમાં પ્રેરણા રૂપે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સંગીતમાં મંત્રોના મિશ્રણથી તેમાં આધ્યાત્મિકતા વધે છે. હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતના ઘણા બંધિશોમાં સંસ્કૃતના શ્લોકો અને મંત્રો સમાવવામાં આવ્યા છે, જે રાગના આધ્યાત્મિક પાસાને મજબૂત બનાવે છે.મંત્રો અને રાગોનું સંયોજન આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મદદરૂપ થાય છે.

રાગ ધનાશ્રી અને ભૈરવીના ગાન સાથે મંત્રો સાંભળવાથી તણાવ ઓછો થાય છે.

સંગીત શિક્ષણમાં સંસ્કૃતનું મહત્વ:

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની પરંપરા ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની છે. પ્રાચીન સમયમાં આ શિક્ષણ પદ્ધતિ સંસ્કૃત શાસ્ત્રો દ્વારા પેઠી હતી. સંગીતના શિક્ષણ માટે "ગાન શાસ્ત્ર" અને અન્ય સંગીત ગ્રંથોનું પઠન અને અભ્યાસ સંસ્કૃત કરવામાં આવતો હતો. સંગીત શિક્ષણ અને સંસ્કૃત ભાષા ભારતીય સંસ્કૃતિના બે મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. પ્રાચીનકાળમાં, શાસ્ત્રીય સંગીતનું શિક્ષણ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં કરવામાં આવતું હતું, જેમાં મંત્રો અને શ્લોકોના ઉચ્ચારણ સાથે સંગીતના તત્ત્વોનું ગહન જ્ઞાન શીખવવામાં આવતું. આ બંનેમાં ગાઢ સંબંધ છે, જે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં વિવરણરૂપે મળી આવે છે.

- ભક્તિ સંગીત, વેદગાન અને શાસ્ત્રીય ગાયન શીખવવામાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો પ્રયોગ.
- સંસ્કૃતના મંત્રો અને શ્લોકો લયબદ્ધ ઉચ્ચારણ માટે શ્રેષ્ઠ આધાર પૂરો પાડે છે, જે શીખનારને રાગ અને તાલમાં સહજ બનાવે છે.
- ગાયનમાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો સમાવેશ શ્રોતામાં આધ્યાત્મિક શાંતિ લાવે છે.
- રાગોને સંસ્કૃત મંત્રો સાથે ગાવાનું પ્રાચીન રિવાજ, જે શિષ્યો માટે મહત્વપૂર્ણ પાઠ છે.

સંગીત શિક્ષણમાં સંસ્કૃતના મંત્રો અને શ્લોકોનું મહત્ત્વ શિષ્યને માત્ર સંગીતની કલા શીખવવામાં જ નહીં, પણ તેમનાં જીવનમાં ધ્યાન અને આધ્યાત્મિકતાનું મૂલ્ય પ્રસ્તુત કરવામાં પણ છે. સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથો અને આધુનિક અભિગમને જોડતી પેઢી તરીકે સંસ્કૃત અગત્યનું માધ્યમ છે.

© 2025 by Author

આધુનિક સંગીતમાં સંસ્કૃતનો પ્રભાવ

હાલના સમયમાં પણ ઘણા સંગીતકારો અને સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતના વિવિધ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે. રાગોની રચના, તાલોની ગણના અને સંગીતના મૌલિક સિદ્ધાંતો સંસ્કૃતમાં મૂળભૂત રીતે આપવામાં આવ્યા છે, જે આજના સંગીતમાં પણ મહત્વ ધરાવે છે. ગુરુકુળ અને શાળાઓમાં કેટલાક સંગીત ગુરુ આજે પણ સંસ્કૃત મંત્રો અને શ્લોકોનો ઉપયોગ રાગોની પ્રાથમિક તાલીમમાં કરે છે. ઉદાહરણ: **"સ્વરમાળા"** અને **"તાલશાસ્ત્ર"** શીખવવામાં સંસ્કૃત નામોનો સમાવેશ થાય છે.સંગીત શિક્ષણમાં સંસ્કૃત મંત્રો અને રાગો માનસિક આરોગ્ય માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.રાગ અને મંત્રોના સંયોજનથી થેરાપ્યુટિક પરિણામ મળે છે.ભક્તિ સંગીત, વેદગાન અને શાસ્ત્રીય ગાયન શીખવવામાં સંસ્કૃત શ્લોકોનો પ્રયોગ, રાગ ભૈરવી અથવા રાગ યમનમાં બધ્ધ સંસ્કૃત મંત્રો ગાવાનું મહત્વ.

કેટલાક ફિલ્મ સંગીતકારો ચિત્રપટના ગીતો માં પણ સંસ્કૃત મંત્રો અને શ્લોકોનો ઉપયોગ કરે છે. જેમકે અગ્નિપથ (2012) નું "શ્રી ગણેશાય ધીમહી" - આ ગીત ભગવાન ગણેશની ઉજવણી કરતા, સમકાલીન સંગીત તત્વો સાથે પરંપરાગત સંસ્કૃત શ્લોકોનું મિશ્રણ કરે છે. કાલ (2005) નું "ઐગિરી નંદિની" - આ ગીત આધુનિક બીટ્સ અને દેવી દુર્ગાને સમર્પિત પરંપરાગત સંસ્કૃત મંત્રનું મિશ્રણ છે. બજરંગી ભાઈજાન (2015) નું "ઓમ નમઃ શિવાય" - જ્યારે તેમાં મુખ્યત્વે ભક્તિના ગીતો છે, તેમાં સમકાલીન સંગીતના ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે.

કેટલાક બિનફિલ્મી આલબ્મો માં "સંસ્કૃત શ્લોક" નો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણ માં કરવામાં આવે છે. આ ગીતો સમકાલીન સંગીત શૈલીઓ સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુભગ સમંવય છે, જે બોલિવૂડ સંગીતના વિકસતા લેન્ડસ્કેપને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

સંગીત અને વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય - એક અવલોકન

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના ગ્રંથો સંગીતને માત્ર મનોરંજનના માધ્યમ તરીકે નથી જોતા, પણ તેને જીવનશક્તિ, આરોગ્ય અને માનસિક શાંતિ માટે મહત્વપૂર્ણ માને છે.

1. સંગીત અને આરોગ્ય (આયુર્વેદિક પરિપ્રેક્ષ્ય):

- સંગીત ત્રિદોષ (વાત, પિત્ત અને કફ)ને સંતુલિત કરવા માટે સહાયક છે. આયુર્વેદમાં માનવામાં આવે છે કે સંગીતના અલગ-અલગ શ્રુતિ અને સ્વર વ્યક્તિના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અનુકૂળ અસર કરે છે.
- આયુર્વેદમાં "રાગ ચિકિત્સા"નો ઉલ્લેખ છે, જે રાગો દ્વારા મન અને શરીરનું તંદુરસ્તી સુધારવાનું સાધન છે.
- ઉદાહરણ: રાગ શિવરંજની માનસિક શાંતિ માટે પ્રચલિત છે, જ્યારે રાગ દીપક શરીરમાં ઉર્જા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

1. સંગીત અને માનસિક શાંતિ:

- માનવ મનની અસંયમિતતા અને ચિંતાને દૂર કરવા માટે સંગીત શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. સંગીત સાંભળવાથી ભય, રોષ, અને દુઃખ જેવા લાગણીઓ પર હકારાત્મક અસર થાય છે. "શાંત રસ" અને "આનંદ" પ્રવર્તે છે, જેનાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે.
- સંગીતને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાદ યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જ્યાં ધ્વનિ અને સ્વરની આધ્યાત્મિક શક્તિને ઓળખવામાં આવે છે.
- ઓમકાર ધ્વનિ મન અને શ્વાસને શાંત કરવા માટે સૌથી શક્તિશાળી સાધન છે, જેનાથી તણાવ અને ડિપ્રેશન ઓછા થાય છે.
- મંત્રોચ્ચાર અને રાગ સાધનાથી માનસિક કેન્દ્રિતતા વધે છે અને સ્વાસ્થ્ય પર શુભ અસર પડે છે.

3. વૈશ્વિક આરોગ્ય માટે સંગીતનો દ્રષ્ટિકોણ:

© 2025 by Author

- સંગીતને શાસ્ત્રોમાં "સર્વાંગિણ હિતકારી" ગણાવવામાં આવ્યું છે, જે મનુષ્યમાત્રને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરે છે.
- ધર્મ અને ચિકિત્સા: યજ્ઞ અને પુજનવિધિ દરમિયાન સંગીતનું પ્રસારણ માહોલ શુદ્ધ કરવામાં સહાય કરે છે, જે માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપે છે.

4. સંગીતની શારિરીક સ્વાસ્થ્ય પર અસર:

સ્વર વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રોમાં દરેક સ્વરની આવૃત્તિ (ફ્રીક્વન્સી) માનવ શરીર પર પ્રત્યક્ષ અસર કરે છે. ગાયનથી નાડી સંસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગોની અસર મન પર પડે છે, જે શારીરીક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ લાભદાયી હોય છે. ઉદા. તરીકે, મધ્યમ સ્વર હૃદય માટે અને પંચમ સ્વર માનસિક પ્રસન્નતા માટે લાભદાયક છે. સંગીતનું શ્રવણ પણ તેટલું જ લાભકારક છે. રાગોની ધ્વનિ તરંગ શરીરના કોષો અને નાડીઓ પર લાભદાયક પ્રભાવ પેદા કરે છે, જે સમકાલીન સંગીત થેરાપી (Music Therapy)માં પણ પ્રચલિત છે.

નિષ્કર્ષ

હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ અનન્ય છે. આ સંશોધન પત્ર આ પ્રાચીન કળાને વૈશ્વિક સ્તરે વધુ પ્રચલિત કરવાના પ્રયાસ માટે પાયો મુકે છે. સંસ્કૃત અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત એકબીજાથી અભિન્ન છે. શાસ્ત્રીય સંગીતના મૌલિક સિદ્ધાંતો, રાગ-રાગિણી, તાલ અને લયની રચના સંસ્કૃતમાં જ છે. આથી, સંગીતના ઇતિહાસનો ઘનિષ્ઠ અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. સંસ્કૃત મંત્રોનો સંગીત સાથેનો ઉપયોગ માત્ર આધ્યાત્મિક જ નહીં, પણ વૈજ્ઞાનિક પણ છે. મંત્રોના વૈજ્ઞાનિક આધારે તેમનો વ્યાપક પ્રયોગ થવો જોઈએ. આ પરંપરા ભારતીય સંગીતને વૈશ્વિક સ્તરે નોંધપાત્ર બનાવે છે.

હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ તે માત્ર કલા અથવા સંગીત સુધી મર્યાદિત નથી, પણ વૈશ્વિક સ્તરે માનવતાના શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણ માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે.શાસ્ત્રીય સંગીત માં સંસ્કૃત ભાષાનો ફાળો એ એક વિશાળ અને મહત્વપૂર્ણ વિષય છે. સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓના સાંસ્કૃતિક આધારો વચ્ચેનો સંવાદ કળાઓને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

સંગીતશાસ્ત્રોના આધારે કહી શકાય છે કે સંગીત શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય માટે એક સર્વોચ્ચ ઉપાય છે. તે માત્ર આરોગ્ય માટે નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક શાંતિ માટે પણ એક સાધન છે. આ દ્રષ્ટિકોણે સંગીતની ભૂમિકા વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય માટે અપરિમિત છે.

પુસ્તકોના સંદર્ભ

PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI, "સંગીત રત્નાકર" – સારંગદેવ, THE ADYAR LIBRARY, 1943

MANOMOHAN GHOSH, "નાટ્યશાસ્ત્ર" - ભરત મુનિ, CALCUTTA: ASIATIC SOCIETY 0J BENGAL 1, Park Street. , 1951

પં. રામશર્મા આચાર્ય, "શબ્દ બ્રહ્મ- નાદબ્રહ્મ", અખંડ જ્યોતિ સંસ્થાન, મથુરા, 1995

ડૉ. ધર્મેંદ્ર કુમાર, **સામવેદ સંહિતા, દિલ્લી સંસ્કૃત અકાદમી, 2013**

પં. ડી. કે. વેળણકર, "સંગીત ચૂડામણિ અ વર્ક ઓન ઇંડિયન મ્યુઝિક", Oriental institute Baroda, 1958

ઇંટરનેટ લિંક્સ:

https://sanatanweb.com/gu/samveda-gujarati-pdf/#%E0%AA%AD%E0%AA%BE%E0%AA%B0%E0%AA%A4%E0%AB%80%E0%AA%AF-%E0%AA%B6%E0%AA%BE%E0%AA%B8%E0%AB%8D%E0%AA%A4%E0%AB%8D%E0%AA%B0%E0%AB

© 2025 by Author

%80%E0%AA%AF-%E0%AA%B8%E0%AA%82%E0%AA%97%E0%AB%80%E0%AA%A4-
%E0%AA%AA%E0%AA%B0-
%E0%AA%B8%E0%AA%BE%E0%AA%AE%E0%AA%B5%E0%AB%87%E0%AA%A6%E0%AA%A8%E0%A
B%8B-%E0%AA%AA%E0%AB%8D%E0%AA%B0%E0%AA%AD%E0%AA%BE%E0%AA%B5

https://ia801508.us.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.553960/2015.553960.Sangitacudamani.pdf

https://www.quora.com/Are-there-any-Bollywood-songs-having-Sanskrit-lyrics-and-modern-music
https://archive.org/details/SangitaRatnakara
https://elibrary.thearyasamaj.org/book/samveda-samhita#book_reader/

© 2025 by Author